

Robert Adam

K diskusi o spisovné a „standardní“ češtině

On the discussion of literary and “standard” Czech

ABSTRACT: This is a critical assessment of the claims and arguments given in the article by Čermák, Sgall, and Vybíral (2006). Examining individual statements in this article, the present paper finds, among others, that 1) there is not enough evidence in the article for what is said about the history and the present state of language management in the Czech Republic as well as about the treatment of the Czech language in schools; 2) existing norms of language communication are ignored, as are the social and cultural roles of literary Czech; and 3) the article fails to clearly explain its central concept of “standard” language.

Key words: functional approach, communication norms, codification

Klíčová slova: funkční přístup, komunikační normy, kodifikace

Časopis Slovo a slovesnost publikoval v 67. ročníku úvahový článek autorů F. Čermáka, P. Sgalla a P. Vybírala nazvaný K diskusi o standardní a „spisovné“ češtině (Čermák – Sgall – Vybíral, 2006). Článek je součástí debaty, kterou na stránkách Slova a slovesnosti tato trojice autorů otevřela v roce 2005 (Čermák – Sgall – Vybíral, 2005); snaží se doložit, že situace české institucionální lingvistiky a v důsledku i situace češtiny je nevyhovující, uvádí příčiny onoho nevyhovujícího stavu a navrhuje cestu k jeho zlepšení.

Předmětem ostré kritiky je v článku jednak kodifikace, tedy činnost části české lingvistické obce, jednak přístup školství k jazykovým jevům, jejich výuce a hodnocení. V obou těchto složkách však kritika míří na neexistujícího nepřítele. Podle autorů „v jazykovědě jde o známou preskripci a preskriptivnost, zvláště dnes chápanou jako diktát“ (Čermák – Sgall – Vybíral, 2006, s. 271) a „v dané jazykové situaci je dnes čím dál těžší něco umělého lidem vnucovat násilím“ (s. 275–276). Ve skutečnosti mají kodifikační jazykové příručky charakter doporučující, bývá to v nich výslovně napsáno a institucionální lingvisté to soustavně připomínají. Kdo u nás vnucuje lidem kodifikovanou jazykovou normu násilím? Kdo jim chce diktovat, jaké jazykové prostředky mají používat? Stejně nepravdivý je i obraz školského přístupu k jazyku. Autoři píší, že „...snaha říkat [dětem ve škole], že dosavadní mateřština (obecná čeština, nářečí) je nesprávná, pro mnohé je traumatizující...; ve škole je však většinou povinnost [neměli autoři na mysli spíš pozornost?] věnována jen ovládnutí spisovné jazykové normy, o nespisovné se nemluví, a pokud ano, pak zhusta jako o kódu nepatřičném, nevhodném“ (s. 272). Nechtě autoři doloží, kteří učitelé říkají dětem paušálně, že jejich nářečí je nesprávné a nevhodné, a zda je takových učitelů tolik, že to představuje váž-

ný problém. Nechtě předloží výsledky nějakého psychologického výzkumu prokazujícího traumatizaci dětí přeučovaných z „dosavadní mateřštiny“ na jiný jazyk. Dále se v článku uvádí, že „...jsou dodnes živé pozůstatky stanoviska ‚musíš – nesmíš‘ ... Místo tohoto postoje by dnes už mělo jít o postoj ‚už nemusíš – už smíš‘, tj. často je ... vhodné užívat tvary ... jako *beze mě, bez něj, zavři ho (okno)*...“ (s. 276). Pozoruhodná je zde implicitní představa, že by se děti měly učit dějinám české kodifikace, obsažená v onom „už“: vždyt „už nemusíš“ je nepochopitelné bez „dříve jsi musel“, resp. „tvoji předchůdci museli“. Hlavně však opět scházejí doklady toho, že někdo dětem ve škole opravuje *beze mě* na *beze mne* nebo *zavři ho* na *zavři je*. Dokud autoři důkazy pro tato tvrzení nepředloží, není důvod jim věřit – a není tedy ani důvod ke znepokojení.

Autoři spatřují v činnosti lingvistů a školy i v chování mluvčích postpuristické tendence; postpurismem přitom míní pozůstatky purismu (s. 277). Takže opět: Kteří současní čeští lingvisté se snaží o očišťování češtiny od cizích vlivů – neboť to je podstatou purismu – a které školy puristická stanoviska prosazují? S charakteristikou dnešní doby jako postpuristické lze zřejmě spojit i následující tvrzení: „...někdy se objevují i pocity nechuti ke všemu cizímu, zvl. v lexikonu ústíci až do postojů xenofobních...; sporné pocity ohrožení velkými jazyky u některých mluvčích, za které se ovšem často skrývá jen nechuť k cizím slovům, jistě také přispívají k danému pocitu nejistoty“ (s. 272–273). Pociťuje-li dnes někdo ohrožení češtiny velkými jazyky (ve skutečnosti nejspíš jen angličtinou), pak jde sotva o pouhou „nechuť k cizím slovům“, vždyt přejímky z angličtiny se v češtině ujímají celkem bez výhrad. Zato se mezi jazykově všímařivými přírodovědci objevují podložené obavy z toho, aby se v některých disciplínách nepřestalo odborně psát česky. Obavy před tím, aby čeština neustoupila z některých komunikačních sfér, lze však stěží odbýt jako pouhé projevy xenofobie.

Viníka údajné nevyhovující a nevýhodné situace nacházejí autoři snadno. Je jím jazyková teorie a praxe českého národního obrození: „...situace [češtiny] je příznaková v důsledku změn, reforem a jazykového inženýrství národního obrození“ (s. 271). Co by se s češtinou bývalo stalo, kdyby se obrozená jazykoveda nepokusila vývoj češtiny ovlivňovat a usměrňovat a zůstala jen u deskripce dobové jazykové a politické situace, si čtenář i jen trochu obeznámený s touto situací jistě snadno domyslí. Z pohledu autorů neblahá byla i veškerá následující praxe české institucionální lingvistiky: „Ostatně bez faktů ... se bohužel odvíjela celá minulá praxe v oblasti preskripce a kodifikace a lze ji jen těžko nazvat něčím jiným než ‚dojmologií‘“ (s. 267). Kodifikátorům se nepřiznává dokonce ani jakákoli racionální motivace: „[Lingvisté] vždy až dosud diktátorsky kodifikovali jen z neurčitého pocitu potřeby reagovat na nakupení nových změn“ (s. 274). Dějiny kultivace českého jazyka vidí autoři takto: „Problematická je i otázka toho, čemu se někdy říká jazyková kultura a jindy nelichotivě jen jazykové inženýrství. Nikdy se systematicky u nás z žádné strany nejevila snaha o něco víc než o spisovnost (mluvený jazyk nikdo nepěstoval); ve své podstatě se však zájem dlouhodobě vždy soustřeďoval především na pravopis“ (s. 273). Tyto výroky jsou nejen zjevně nepravdivé, ale i vůči české lingvistické tradici urážlivé.

Když takovýmto způsobem charakterizovali současnou situaci a kořeny jejího vzniku, přecházejí autoři článku k návrhům, jak domnělé škody napravit. V myšlenkovém pozadí jejich návrhů lze rozeznat několik složek. Nejprve k těm méně podstatným: „Představa série budoucích preskriptivních reforem ... je skličující a nedůstojná. Nejenže je takovéto kodifikační počínání drahé...“ (s. 275); touto formulací autoři prosazují lingvistiku levnou, což je sice argument nový, avšak není zřejmé, proč by měl být relevantní. Pochyby vzbuzuje i pasáž na s. 272, v níž se proti preskriptivnímu charakteru kodifikace češtiny argumentuje tím, že preskripce není rozšířena u jazyků největších. Nebylo by metodologicky vhodnější situaci češtiny porovnávat spíše se situacemi jazyků, které mají zhruba obdobný počet uživatelů?

Podstatnější složky ideového podloží předkládaných návrhů lze najít na s. 271–273; jsou tam představeny lingvistické a sociologické aspekty dnešní situace. Z této části článku vysvětluje, že sociologická – a rovněž politologická a filozofická – jsou i některá teoretická východiska, s nimiž autoři k uvažování o institucionální lingvistice přistupují. Jedním z klíčových pojmů je tu (ne)demokratičnost. Autoři tvrdí: „V demokratické společnosti se každá snaha vnucovat něco ostatním (zvláště legislativním násilím) odmítá, a tedy je prostě nedemokratická. ... K preskriptivnímu diktátu žádný lingvista právo nemá, nikdo mu ho nedal a dát nemůže (ani parlament to právo nemá)...“ (s. 271). Zde se objevuje scetná domněnka, že je dodržování jazykové kodifikace vynutitelné stejně jako dodržování zákonů; zvlášť pozoruhodný je však pojem „legislativní násilí“ a teze, že demokraticky zvolení zástupci nemají (bezvýjimečně, tedy patrně pro žádnou komunikační situaci) právo předepisovat občanům jejich (jazykové) chování. Za těmito tvrzeními se skrývá představa, že každá snaha zavázat někoho k nějaké činnosti zákonem je nepřípustná. Společenskému uspořádání, v němž by toto platilo, se však ve skutečnosti neříká demokracie, nýbrž anarchie.

Podobné představy mají autoři i o roli školy. Píší, že „...snaha říkat [dětem ve škole], že dosavadní mateřština (obecná čeština, nářečí) je nesprávná, ... je didakticky (i výchovně) přinejmenším nevhodná, protože zpochybňuje jejich dosavadní hodnoty a bere jim pocit jistoty ve vyjadřování (spisovná čeština je v té době pro většinu dětí [sic!] z hlediska aktivního úzu cizí norma)“ (s. 272). Vhodná výchova by tedy podle autorů měla zřejmě dětské hodnoty potvrzovat. K čemu jinému by to však mohlo vést než k infantilizaci hodnotového systému společnosti? V myšlenkovém podloží takovýchto názorů na funkci výchovy je patrný Rousseau a jeho Emil – to dnes skutečně po čtvrttisíciletí nejsme dál?

Nápravu dnešního nevyhovujícího stavu autoři vidí v oslabení preskriptivnosti kodifikace a v nahrazení pojmů spisovnost a spisovný jazyk pojmem standard. Tento pojem však nikde nedefinují, pouze uvádějí některé jeho vlastnosti a připomínají jeho neostře vymezenou slovníkovou definici. Výslovně mluví o jediném standardu a o tom, že má mnoho funkčních variant, současně používají spojení „spisovný standard“, „mluvený standard“ a rovněž „standardní hovor“. Standard je podle nich dán vývojem a přirozenou normou vycházející z reálného úzu. Které však jsou ony funkční varianty? Jsou pojmy „mluvený standard“ a „standardní hovor“ souznačné, nebo je mezi nimi nějaký rozdíl? Jak ve skutečnosti vypadá ona danost standardu normou, je standard normě

roven, nebo z ní nějak vyplývá? Která norma je ta přirozená a je opravdu jen jedna? Z důsledkového vztahu ve formulaci „...které tvary jsou na pomezí spisovnosti, a tedy ve standardní mluvě běžné...“ (279) se zdá, že vymezení standardu zůstává závislé na vymezení spisovnosti, a to srozumitelnost výkladu o standardu jen dále oslabuje.

Výhodu pojmu standard vidí autoři mj. v tom, že jeho obsah je širší než obsah pojmu spisovnost, tedy že do něj patří některé prostředky nespisovné; píše-li však dále, že „stupňovitost, neostrost hranic standardu potřebuje určitou specifikační proceduru...“ (s. 278), převracíji sami tuto výhodu v nevýhodu. Některá tvrzení o standardu nebo standardním hovoru zůstávají i po několikerém čtení enigmatická, např. toto: „Specifické problémy jsou v češtině např. u některých syntaktických dvojic, jako u *mladejma/mladyma* [jaká je to syntaktická dvojice?], kde *-ma* je doma ve standardním hovoru [jenom tam?], zatímco u ‚tvrdých‘ adjektiv je patrně *ej* zčásti na ústupu [kde? rovněž ve standardním hovoru? byl vlastně v předchozí větě standardní hovor rématem?], ačkoli *y* tu ještě obecně neproniklo“ (s. 278). V závěru článku se uvádí: „Východisko navrhuje hledat právě v tom, že se přejde od černobílé spisovnosti k širšímu a volněji vymezenému pojmu standard (s jen malým tvaroslovným jádrem pro potřeby školy skutečně kodifikovaným) včetně standardního hovoru...“ (s. 280). „Černobílý“ pojem má být opuštěn ve prospěch pojmu šedivého, vágního (co jiného totiž znamená „volně vymezený“?), a potřeby „skutečné kodifikace“, která bude muset být vymezena jasně, aby s ní škola mohla pracovat, se přitom nezbavíme. V čem tedy spočívá ona výhodnost nového pojetí?

Při odmítavém vztahu autorů k tradici české institucionální lingvistiky nijak nepřekvapuje, že jsou v článku zanedbávány dva její podstatné principy, dva klíčové pojmy českého jazykovědného myšlení – zejména (ale netoliko) právě v teorii kodifikace. Prvním je pojem normy, druhým pojem funkčnosti.

Píše-li autoři, že „snaha zavádět do popředí nějak vybrané části jazyka a prohlašovat je za nejvyšší formu jazyka a komunikace lidí se dá v dané podobě chápat za přežilou“ (s. 271), pak patrně nechápou, že předmětem kodifikace není „nějak vybraná část jazyka“, nýbrž existující norma kultivovaných veřejných, zejm. oficiálních projevů. S normou se nepočítá ani při rozvíjení pojmu standard: „Specifikace standardu [z kontextu plyne, že se jí myslí jeho nepreskriptivní kodifikace, tj. vlastně popis] musí skutečný úzus reflektovat...“ (s. 274); „Budoucnost standardu záleží na tom, přijmeme-li úvahu o přirozené a kauzální souvztažnosti úzu a standardu a pokusíme se standard podle toho vymežit“ (s. 274). Bude-li však jazyková kodifikace vycházet jen z úzu, a nikoli z normy, kterou se uživatelé jazyka řídí, pak se změní z činnosti celospolečenského a kulturního významu v činnost popisnou s konečným účelem pouze poznávacím. Netřeba dodávat, že normy jazykového chování – tak jako normy chování vůbec – budou žít ve společnosti dál a že jejich zaznamenávání a stabilizace se nakonec tak jako tak někdo ujme.

Když už se autoři k pojmu normy obrátí, kladou na ni neobvyklé požadavky: „...pocity nejistoty a nestabilitnosti [nejisté je podle autorů dítě, kdežto nestabilní spisovný standard] často vedou k otázkám po správnosti...; důsledkem této situace je i to, že spisovnou normu pak dobře ovládá málokdo a nikomu se nechce se znovu (někdy něko-

likrát za život) přeučovat, co se kdysi pracně naučil“ (s. 272). Protože v pojetí autorů jde zjevně o důsledek neblahý, je v této formulaci implicitně vyjádřena nespokojenost s tím, že se jazykové normy vyvíjejí. A skutečně: podle autorů se nemá vyvíjet ani standard; promyšlejší se dokonce způsoby, jak jeho změnám zabránit: „Pak je třeba se zeptat, jak zaručit, aby standard zůstal otevřený a nezastarával, aby se nevynucovaly periodické a povlovné reformy...“ (s. 274). Toto, a nikoli preskripce jako taková („nadekretování standardu“) je jazykové inženýrství, které autoři opakovaně verbálně odmítají. Ignorování pojmu normy a jazykověinženýrské přístupy vrcholí tezí „Chybí tu principiální prospektivní stanovisko“ (s. 275), tzn. voláním po tom, aby byla jazyková standardizace namísto něčeho reálného a současného (např. existující normy) určována jazykovou prognózou. V závěru článku se nakonec uvádí explicitně: „Momentálně se jeví jako vhodné uvažovat o minimalistickém a liberálně pojatém východisku: *kodifikovat malé pevné jádro s variantami (to by mohlo vydržet dlouho) a pro ostatní případy mít jen pravidla pro případné novosti, aby tak vznikl pocit stability a zamezilo se seriálnosti kodifikací*“ (s. 276). Zde zaprvé není jasné, co to je „malé pevné jádro“, notabene „s variantami“: jádro čeho? V jaké míře by mělo být malé a v jakém smyslu pevné? Skrývá se za ním nějaká konkrétní představa, nebo je tento návrh vyvolán pouhým dojmem, že do kodifikace je zahrnuto příliš mnoho jevů? Zadruhé není jasné, podle čeho budou stanovena ona „pravidla pro případné novosti“: jak stanovit pravidlo dřív, než se nový jev objeví? Pozoruhodné je, že vedle vágního „malého jádra“ se má kodifikace omezit právě jen na spekulativní a materiálově nepodložitelnou předběžnou regulaci zatím neexistujícího.

K normě nyní ještě z jedné strany: Podle autorů „[m]ezi mluvčími je mnoho zbytečné nejistoty...; o tom svědčí dotazy na jazykovou poradnu Ústavu pro jazyk český AV ČR ve starém duchu, hledající stanovisko autority ke ‚správnosti‘“ (s. 276). „Typické pro dnešní období je i to, že mluvčí a autoři si často ze dvou variant zbytečně (pseudokorektně) vybírají i v neutrálním projevu [*co to je?*] tu, která není doma v běžné mluvě ... Taková nemístná snaha po ‚lepší‘ vyjádření svědčí mj. o značném stupni desorientace mluvčích“ (s. 277). To, o čem se tu autoři zmiňují, ve skutečnosti svědčí o vůli uživatelů jazyka řídit se existující normou, o jejich důvěře v jazykovědu – a hlavně o jejich vůli k jazykové kultivovanosti (což je ovšem pojem autory neužívaný). Vydávat tuto kulturotvornou vůli za zbytečnou nejistotu a dezorientaci je prostě nevkusné.

K funkčnímu přístupu se autoři hlásí, avšak v úvahách o jazyce mluveném se ho neodrží a jednotlivé funkčně diferencované typy mluvených projevů navzájem nerozlišují. Na jejich řečnickou otázku, „jsou-li snad nějaké nové argumenty pro to, abychom i v hovoru užívali tvarosloví z jazyka Bible kralické“ (s. 269), nutno odpovědět, že mají-li na mysli hovor běžný, pak takové tvarosloví nikdo po nikom nevyžaduje, a pokud jde např. o hovor oficiální a veřejný, pak zcela postačuje argument starý: totiž že některé tvary, které lze najít už v Kralické bibli, zůstávají součástí příslušné komunikační normy. Podle autorů „...má v důsledku netolerantnosti proponentů přehnané spisovnosti dnešní česká situace tak blízko k diglosii. Lidé angažovaní v kodifikaci a šíření spisovnosti zřejmě ignorují základní poznatky o prioritě jazyka mluveného...“

(s. 271–272). Ano, ignorují, neboť pro kodifikaci normy, jíž se řídíme v komunikaci s vyšší kulturní funkcí, jsou tyto poznatky irelevantní. Dále se v článku píše, že „[d]osavadní praxe, v některých bodech blízka diglosii (spisovný jazyk versus obecná čeština, popř. nářečí) [zde *scházela čárka*] je nevýhodná, protože oproti přirozené podobě mluvených variant standardu je kodifikace spisovné normy umělá, nedůsledná, vnucovaná, nevžitá a je v rozporu s mluveným jazykem“ (s. 273). Tato teze stěží znamená něco jiného než stýskání si na funkční rozvrstvení jazyka. (A kdyby se autoři funkčním rozvrstvením tvaroslovných prostředků a existující normou řídili, nemohli by použít – v písemném veřejném projevu vědeckého stylu – kupř. tvar „neexistujou“ (s. 277).)

Za povšimnutí stojí ještě jeden podstatný aspekt toho, jak autoři k jazyku přistupují. Z aktérů komunikačního procesu se zaměřují jen na jednu stranu, totiž na mluvčí; o posluchačích a čtenářích neuvažují. Jazyk je podle nich majetkem mluvčích, jim má případná kodifikace maximálně vycházet vstříc. Neměl by však jazyk být výhodný rovnoměrně pro komunikanty na obou stranách komunikačního procesu? Vždyť k jejich vzájemnému dorozumění slouží. O cílech jazykové kultivace se autoři vyjadřují takto: „Minimálně lze od rozumné jazykové politiky pěstující jazykovou kulturu očekávat, že ... subjektivně, pocitově bude mít uživatel jazyk takový, který mu dává pocit důvěry a jistoty...“ (s. 273). Z této formulace i z toho, co autoři uvádějí o školní jazykové výuce, vysvítá, že je podle nich jazyk určen individu: cílem jazykové péče i výuky má být posilování jistoty jedince-mluvčího. Z jejich uvažování se tak zcela vytrácí nadindividuální dimenze jazyka, jeho role národně integrační a kulturotvorná.

Shrnutí: Návrh Čermáka, Sgalla a Vybírala (2006) vychází z extrémních představ o uspořádání společnosti a o smyslu výchovy a z nedoložených tvrzení o současné situaci české lingvistiky a školní jazykové výuky. Nebere dostatečně v potaz vyšší společenské funkce kulturní variety ani základní principy české institucionálnělingvistické teorie. Domněle nevyhovující situaci požaduje řešit zavedením vágního pojmu a zjišťování existujících norem chce nahradit jazykovou prognostikou. Čeští lingvisté by měli takovýto návrh odmítnout, a to zásadně.

LITERATURA

ČERMÁK, F. – SGALL, P. – VYBÍRAL, P. (2005): Od školské spisovnosti ke standardní češtině: výzva k diskusi. *Slovo a slovesnost*, 66, s. 103–115.

ČERMÁK, F. – SGALL, P. – VYBÍRAL, P. (2006): K diskusi o standardní a „spisovné“ češtině. *Slovo a slovesnost*, 67, s. 267–282.

*Ústav českého jazyka a teorie komunikace FF UK
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
<robert.adam@ff.cuni.cz>*